

विष फाल्ने उद्योगहरू

भीम घिमिरे र जयराम गौतम

इटहरीबाट विराटनगरसम्मको यात्रामा यात्रुहरू कतै बिस्कट उद्योगको मीठो सुवास लामो श्वास तानेर आनन्द मान्छन् त कतै साबुन र छाला उद्योगका खप्नै गाह्रो हुने चर्को दुर्गन्धका कारण नाक खुम्च्याउँदै चाँडै यात्रा टुङ्गियोस् भनी हतार गर्छन् । स्वास्थ्यका दृष्टिले भने यी दुवै उक्तिकै हानिकारक छन् ।

मोरङ, हात्तीमुढा गाविस-९, बूढीखोला दक्षिण किनारस्थित ४० घरका सुकुमवासीलाई न पारिपट्टिका छाला कारखानाको दुर्गन्धले पिरोल्छ, न दक्षिणपट्टिका कागज तथा सोयाबिन तेल उद्योगबाट खुल्ला रूपमा छाडिएका फोहरले । यहाँ पुग्ने नौलो मान्छे दुर्गन्धका कारण धेरै बेर अडिन सक्दैन, तर वर्षौंदेखि बसोबास गरेका यहाँका सुकुमवासीहरू कसरी बसेका होलान् ? जो कोही सोचन बाध्य हुन्छन् । यही सुकुमवासी बस्तीका ४३ वर्षीय राम शर्मा दुर्गन्धका बीचको बसोबास अत्यन्तै सरल भएको बताउँछन् । उनी भन्छन्- 'अब हाम्रो नाकले दुर्गन्ध र सुगन्ध नै छुट्ट्याउन छाडिसक्यो ।' शुरु-शुरुमा गन्धले बस्न गाह्रो भएको थियो, तर अब नाकले नै काम गर्न छाडेको जस्तो छ । १३ वर्ष अघिदेखि त्यहाँ बसोबास गर्दै आएका शर्मा गुनासो गर्ने ठाउँ नै नभएको बताउँछन् ।

यो समस्या एक्लो शर्माको मात्र होइन, धरान-विराटनगर खण्डको औद्योगिक क्षेत्रका करिब एक लाख बासिन्दाको हो । बढ्दो औद्योगीकरण सँगै बढेको प्रदूषणले यस भेगका मानिसमात्र होइन उर्वर भूमि, घरपालुवा जनावर साथै चराचुरुङ्गी एकैनासले प्रभावित छन् । सुनसरीको खनार-३ का जितबहादुर गुरुङको दश कठ्ठा जमिन सँगैको प्रगति टेक्स्टायलबाट छाडिएको तरल पदार्थका कारण कामै नलाग्ने गरी विग्रिएको छ । उनीमात्रै होइन यस्तो मारमा पर्ने अर्का पीडित गङ्गा दाहालका अनुसार आम्दानी नहुने देखेर उनको जमिन किन्न कोही पनि तयार छैनन् ।

यहाँ उपस्थित उद्योगहरूले गुणस्तरीय कच्चा पदार्थको प्रयोग गर्दैनन्, जसले गर्दा वायु प्रदूषण बढिरहेको छ भने वस्तु उत्पादनपछि निष्कासन हुने फोहरको

उचित व्यवस्थापन गर्न नसक्दा दुई दशकयता यस क्षेत्रको भू तथा जल प्रदूषण बढेको छ । यसबाट यिनै उद्योगमा प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपले आश्रित मानवीय जनजीवनमा समेत नकारात्मक असर परेको छ ।

खनार गाविस-६ स्थित मदन-आश्रित प्राथमिक विद्यालयमा पढ्ने बालबालिका कक्षा कोठाको भ्याल-ढोका बन्द गर्न त्यसवेला हतारिन्छन् जब नजिकैको मैदा मिलको चिमनीबाट धुवाँसँगै निस्कने भुस आँखा र नाक-मुखसम्म आइपुग्न थाल्छ । त्यसो त उक्त विद्यालयको पूर्वपट्टिको भ्याल कहिल्यै खुदैन । चिमनीको धुवाँसँगै निस्कने धूलो, दुर्गन्ध मिश्रित हावा र नालाहरूमा खुला रूपमा छाडिएको रसायनयुक्त फोहरले विद्यालयका २ सय विद्यार्थीमात्र सताइएका छैनन्, रानीगाउँका १ सय परिवार पनि उत्तिकै पिरलो खेपिरहेका छन् ।

सुनसरीको खनार, सोनापुर, दुहवी, मोरङको हात्तीमुढा, टङ्गी सिनवारी र कटहरी गाविसका बासिन्दा प्रत्यक्ष रूपमा प्रदूषणको शिकार बनेका छन् । यसबाहेक इटहरी नगरपालिका र विराटनगर उपमहानगरपालिका पनि प्रदूषणमुक्त छैनन् । प्रदूषणको असर खोलानालामा पनि उत्तिकै परेको छ । यस भेगका सेउती, बूढी, टेङ्गा, खेती, लोहन्दा, सिँगियालगायतका खोलामा पानीभन्दा बढी फोहर बग्ने गरेको छ । केही वर्ष अधिसम्म सिँचाइका लागि भर परिने यी खोलाहरूमा हम्मेसी कोही पस्न मन गर्दैन । “माछालगायतका प्रशस्त जलचर पाइने यी खोलाहरूमा अचेल कुनै जीवजन्तु भेटिँदैनन्,” स्थानीय रूपमा वातावरणका क्षेत्रमा कार्यरत श्याम सिवाकोटी बताउँछन् ।

कति छन् उद्योग

घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय सुनसरी र मोरङका अनुसार यस क्षेत्रमा ठूला, मझौला र साना गरी ३ हजार २ सय जति उद्योग सञ्चालित छन् । वातावरणीय प्रदूषणका दृष्टिले मानवीय जनजीवन र पर्यावरणमा बढी प्रभाव पारेको धरान-विराटनगर सडक खण्डको दायँ-बायाँमात्र ३ सय ६३ उद्योग छन् । जसमध्ये सुनसरीमा १ सय ५२ र मोरङमा २ सय ११ रहेको फिनल्याण्ड र नेपाल सरकारद्वारा सञ्चालित संस्था स्थानीयस्तरमा वातावरणीय सुदृढीकरण आयोजना (सीम-एन)ले जनाएको छ ।

सबैभन्दा बढी प्रदूषणको कारक मानिएका छाला प्रशोधन तथा त्यससँग सम्बन्धित वस्तु उत्पादन गर्ने ५७ वटा र रसायन एवं जिङ्ग अक्साइडसम्बन्धी ३५ उद्योगहरूको हकहितका लागि स्थापित उद्योग सङ्गठन मोरङमा आबद्ध कारखानाको सङ्ख्या हालसम्म १ सय ७७ पुगेको कार्यालय सचिव सोम अधिकारी बताउँछन् । सबै उद्योग सङ्गठनमा आबद्ध भएका छैनन् । भएकामध्ये बढी सङ्ख्या प्लास्टिक, साबुन, विस्कट, खाद्यान्न, छाला, फलामे छड, कपडा उद्योगहरू छन् । सीम-एनको पछिल्लो सर्वेक्षणले पनि विराटनगर र धरानबीचको ४५ किलोमिटर क्षेत्रलाई मुलुककै सबैभन्दा बढी प्रदूषित क्षेत्र भनी निकर्ण गरेको छ ।

यस क्षेत्रका उद्योगले फाल्ने धुवाँ, ध्वनि, दुर्गन्ध र रासायनिक पदार्थले सडक छेउका नाला, खोला र स्थानीय बासिन्दाको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पारेको छ तथा कृषि उपजलाई पनि प्रत्यक्ष असर पारेको छ। उद्योग व्यवसाय ऐन २०५३ र त्यसको नियमावली (२०५८) ले व्यवस्था गरेअनुसार सीमा क्षेत्रभन्दा ८ किलोमिटर टाढा कारखानाहरू स्थापना गर्नुपर्ने प्रावधान राखेको छ। समतल जमिन, भौतिक पूर्वाधार जुटाउन सजिलो र यातायातको सुविधाले कच्चा पदार्थ हुवानी साथै उत्पादित वस्तुलाई बजारसम्म पुऱ्याउन सुविधा भएवाटै यस क्षेत्रमा उद्योगको चाप बढिरहेको सम्बन्धित अधिकारीहरूको भनाइ छ।

फोहर कहाँ कति

यो क्षेत्र जल, वायु, भूमि र ध्वनि प्रदूषणको चपेटामा परेको छ। रसायन प्रयोग हुने उद्योगहरूले कुनै उपचार नै नगरी तरल फोहर त्यसै फाल्ने हुँदा त्यसको असर डरलाग्दो किसिमले बढ्दै गएको छ। सोनापुर-३ कदमगाछी चोकका ५४ वर्षीय पूर्ण थपलिया नजिकै बाबा प्याकेजिङ इण्डस्ट्रीजले डढाउने गरेको प्लास्टिकजन्य पदार्थको धुवाँको कारण आफ्नो ५ विघा जमिनको उब्जनीमा वर्षैपिच्छे कमी आएको बताउँछन्। उनी भन्छन्- “धान फुलेको बेलामा प्लास्टिक डढाएको धुवाँ आउँदा यो वर्षको मेहनत पनि त्यसै खेर गयो भन्ने पहिल्यै थाहा हुन्छ।”

प्रदूषणको असर वाली-बिरुवामा मात्र परेको छैन; स्थानीय विकास खनालको खसी एकाएक मरेपछि काटेर हेर्दा आन्द्रामा प्लास्टिकको गुजुलो पाइएको थियो। नजिकैको बाबा प्याकेजिङ उद्योगले खेतमा फालेको काम नलाग्ने चकलेट बेने प्लास्टिक खाएर उक्त खसी मरेको गाउँलेहरूले बताएका छन्।

यस क्षेत्रको प्रदूषण कथा धरान नगरपालिकाले नयाँ सेउतीखोला र चारकोशे जङ्गलमा त्यसै फाल्ने गरेको फोहरवाट शुरु हुन्छ। चारकोशे जङ्गलमा पर्याक्ने गरेको फोहर वर्षायाममा सेउती हुँदै सुनसरीलगायतका साना खोलाहरूमा मिसिएर तराईका खेतमा पुऱ्याइएको देख्न सकिन्छ। तुलनात्मक रूपमा धरान क्षेत्रमा रसायनयुक्त फोहर निष्कासन गर्ने उद्योगहरूको सङ्ख्या कम छ त्यसकारण प्रदूषणको असर पनि त्यति गम्भीर छैन। इटहरी नगरपालिकाले सार्वजनिक शौचालयको ढल स्थानीय टेङ्गा र खेती खोलामा सोभै मिसाइदिएको छ। यी खोलामा प्रदूषणको परिमाण दक्षिणतर्फ बग्दै जाँदा अझ बढ्दै जान्छ। सुनसरी र मोरङको सीमानाका रूपमा रहेको बूढीखोला अतिक्रमणको चपेटामा मात्रै परेको छैन, दिनदिनै बढ्दै गएको प्रदूषणले यसको धार्मिक महत्व पनि ओभेलमा पर्न थालेको छ। छठ पर्वसाथै घाटका रूपमा पनि प्रयोग भइरहेका यी खोलानालामा अब ती धार्मिक कार्य असम्भव हुन थालेका छन्। बूढीखोला दुहवी बजारमा पुगेपछि अझ प्रदूषित हुन्छ। दुहवी पुल किनारका छाला उद्योगहरू युनाइटेड र पायनियर टेनिडले कच्चा छाला प्रशोधन गरेको सोडियम सल्फाइड, बेसिक्रोमियम सल्फेट, लाइमजस्ता रसायनयुक्त फोहर उपचार

नगरी सोभै खोलामा छाडेका छन् । सो फोहरको दुर्गन्धका कारण नाक थुनेर बस्न बाध्य छन् स्थानीय बासिन्दा । घरमा पालेका वस्तुहरूले फोहर खाइरहेको त्यहाँ स्पष्ट देख्न सकिन्छ । त्यसरी चरेका जनावरको मासु खाँदा जनस्वास्थ्यमा परिणतको असर आँकलन गर्न गाह्रो छैन । छालाका टुक्राहरू बगेर बाहिर आउने हुँदा चराहरूले ती मासुका टुक्रा घर-घरमा पुऱ्याउने गरेका छन् ।

यसबाहेक हात्तीमुढा-९ मा रहेको नेपाल स्ट्राबोर्ड कम्पनी र स्वस्तिक आयलको संयुक्त भूमिगत ढल बूढीखोलामा सोभै मिसाएको पनि स्पष्ट देखिन्छ । करिब ५ सय मिटर लामो भूमिगत पाइप प्रयोग गरी उद्योगको फोहर खोलामा मिसाइएको छ । दुहवी-७ बस्ने नेतिलाल शर्मा नजिकैको पशुपति विस्कटले छोडेको प्रदूषित पानीको दुर्गन्धका कारण आफ्नो घरमा बस्न नसक्ने अवस्था आएको बताउँछन् । उनी भन्छन्, “घरै छाडेर हिँड्ने अवस्था आइसकेको छ ।” उनको आँगन हुँदै सो उद्योगबाट निस्कने पानी सोभै बूढीखोलामा मिसाइएको छ ।

उद्योगहरूले प्रदूषित पानी खोला, खोल्सा तथा नालाहरूमा प्रशोधन नगरी खुला रूपमा मिसाएर जनस्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पुऱ्याएको भन्ने व्यापक गुनासाहरू आउन थालेपछि जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो-पब्लिक)ले केही मदिना, साबुन, छाला, कपडा र तार उद्योगको प्रदूषण जाँचका लागि नमुना सङ्कलन गर्‍यो । सङ्कलित नमुना २४ घन्टाभित्र प्रयोगशालामा पुऱ्याई वातावरण तथा जनस्वास्थ्य संस्था, काठमाडौँले जाँच गर्दा प्रदूषणको मात्रा निर्धारित मापदण्डभन्दा बढी पाइएको प्रो-पब्लिक, विराटनगरका सहायक तथा अधिवक्ता चूडामणि पोखेल बताउँछन् ।

वातावरण संरक्षण ऐनले व्यवस्था गरेअनुसार प्रदूषण नियन्त्रण प्रमाणपत्र नलिई सञ्चालन भएका पाँच उद्योगलाई सो संस्थाले जनस्वास्थ्यमा गम्भीर असर पुऱ्याएको आरोप लगाउँदै गत चैत ८ गते सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा पनि दायर गरेको छ । उक्त ऐनको दफा १८(१) मा व्यवस्था भएअनुसार कुनै पनि उद्योग, कलकारखाना आदिले प्रदूषण गरेको प्रमाणित भएमा कसुर हेरी एक लाख रुपियाँसम्म जरिवाना गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको पोखेल बताउँछन् ।

वातावरणीय क्षेत्रमा लामो समयदेखि काम गर्दै आएको द एक्सप्लोर ग्रुपका सुरेश भट्टराई यस क्षेत्रमा प्रदूषणको स्थिति विकराल रहेको बताउँछन् । उनी भन्छन्- “हामीहरूले उद्योगहरू र प्रशासनलाई पटक-पटक पत्राचार गरेर सचेत गराए पनि कुनै प्रतिक्रिया पाउन सकेका छैनौँ ।” सो ग्रुपका पूर्वाञ्चल संयोजक विदुर कार्कीका अनुसार बोलबम साबुन उद्योग, नेपाल सिल्केट उद्योग, राठीकोल, पायनियर केबल, अरूण वनस्पति, भगवती कार्बाइड, संयम भेजिटेबल, महालक्ष्मी सिल्क, जयश्री कम्पनी, नेपाल लिक्र्स, हिमालय सोप, अशोक टेक्सटाइल, स्वस्तिक आयल, हुलास आइरनलगायतका उद्योगहरूले यस क्षेत्रमा अत्यधिक प्रदूषण गरेका छन् । “छाला प्रशोधन, इलेक्ट्रोनिक्स सामान, खाद्य तेल र रड उत्पादन गर्ने उद्योगहरूले बढी प्रदूषण गरेको हामीले पाएका छौँ,” संयोजक कार्की भन्छन् ।

प्रशोधन नगरी रसायनयुक्त फोहर खोलानालामा सोभै मिसाइएको त छँदैछ; उद्योगमा काम गर्ने कामदारहरूलाई पनि सुरक्षित तवरले काम गर्ने व्यवस्था नभएवाट स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर परेको स्थानीय अस्पताल र स्वास्थ्य चौकीहरूमा बढेको विरामीको चापले स्पष्ट देखाउने उनको धारणा छ ।

स्वास्थ्यमा असर

लगातार कुनै पनि प्रकारको गन्ध सुँघिरहँदा घ्राण (सुँघ्ने) शक्तिमा कमी आउने कोशी अञ्चल अस्पतालका नाक, कान, घाँटीसम्बन्धी चिकित्सक डा. मदन कोइराला बताउँछन् । दुर्गन्ध वा सुवासयुक्त गन्ध नाकको अलफ्याक्टरी नर्भका रेशाले मानिसको गिदीसम्म पुऱ्याउँछ र मानिसले गन्धका प्रकारका बारेमा थाहा पाउने गर्छ । “लगातार एउटै गन्ध सुँघिरहने मानिसको नर्भका रेशा मर्ने, नाकमा मासु पलाउने, गन्ध थाहा नपाउने र क्यान्सरसम्म हुन सक्ने सम्भावना रहन्छ,” डा. कोइराला भन्छन्, “यसबाहेक श्वासप्रश्वासका रोग लाग्ने सम्भावना पनि उतिकै रहन्छ ।” प्रदूषित क्षेत्रबाट आउने विरामीहरूमा नाक, कान, घाँटी र छाला रोगीहरूको सङ्ख्या ठूलो रहेको कोशी अञ्चल अस्पतालको तथ्याङ्क शाखाले जनाएको छ । यो जिल्लामा छाला रोगीको सङ्ख्या चार वर्षयता मुलुकमै सबैभन्दा बढी रहेको जानकारी दिइएको छ ।

जनस्वास्थ्य अधिकृत हरिशचन्द्र साहका अनुसार आर्थिक वर्ष २०५७/५८ मा ३५ हजार २ सय ९५ छालारोगी रहेकामा २०५८/५९ मा सो सङ्ख्या बढेर ३८ हजार ७ सय ३ पुगेको छ । जिल्लाका ४० उपस्वास्थ्य चौकी, ७ स्वास्थ्य चौकी, ५ प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र र जिल्लास्तरीय एउटा अस्पतालको तथ्याङ्कका अनुसार २०५७/५८ मा १७ हजार ९ सय ५१ जना श्वास-प्रश्वाससम्बन्धी रोगी रहेकामा सो बढेर गत आर्थिक वर्षमा २० हजार ६ सय ९ पुगुले सुनसरीमा प्रदूषणको समस्या बढ्दो देखाउँछ । यसले मोरङमा पनि समस्या फरक नरहेकोतर्फ सङ्केत गर्छ । यो समस्या बढ्नुमा पानीको प्रदूषण प्रमुख कारण रहेको चिकित्सकहरू बताउँछन् ।

यस क्षेत्रका बासिन्दाहरूले नाला र खोलाहरूमा नुहाउने, लुगा धुने र यहाँका माछा खाने गर्छन् । स्वास्थ्यकर्मी पनि रहेका दुहवी गाविसका पूर्व अध्यक्ष विनय पोखेल समस्या चर्को भएकाले सम्बन्धित निकायलाई भक्कभक्याउन र जनचेतना जगाउने उद्देश्यले यहाँको प्रदूषणको अवस्थाबारे वृत्तचित्रको निर्माण गरी नेपाल टेलिभिजनबाट प्रसारण भएपछि उद्योग मन्त्रालयका तर्फबाट प्रभावित क्षेत्रको निरीक्षण भएको थियो । “भ्रमण दलले समस्या निराकरणका लागि आवश्यक पहल गर्ने आश्वासन दिएको भए पनि आजसम्म त्यसका लागि सहयोग भएन,” उनको गुनासो थियो ।

नियन्त्रणका प्रयास

कलकारखानाबाट अव्यवस्थित रूपमा निष्कासित फोहरबाट परेको प्रभावप्रति ढिलै भए पनि उद्योग सङ्गठन मोरङले छुट्टै वातावरण सेल स्थापनासाथ काम गरिरहेको छ ।

वातावरण सेलका इन्जिनियर अरूण शर्मा भन्छन्, “बढी प्रदूषण गर्ने उद्योगबाट उद्योगपति, कामदार साथै स्थानीय बासिन्दा सबैलाई घाटा मात्र छ। त्यसैकारण हामीले स्वच्छ उत्पादन कार्यक्रम लागू गरी प्रदूषण घटाउने प्रयास गरिरहेका छौं।”

स्वच्छ उत्पादन कार्यक्रममा उद्योगहरूले प्रयोग गरिरहेको कच्चा पदार्थ, इन्धन, श्रम, पानी आदि कुरामा बचत गरेर वातावरणमा कम प्रभाव परोस् भनी सचेतता अपनाइन्छ। “उद्योगहरूबाट सकेसम्म कम फोहर निस्कियोस् भन्ने उद्देश्यले गुणस्तरीय कच्चा पदार्थको प्रयोगमा जोड दिइन्छ,” शर्मा भन्छन्।

गत वर्ष रघुपति जुट मिल, विराट फर्मा ल्याब, अरविन्द पल्प एन्ड पेपर, अरूण वनस्पति उद्योग, इलाम टी, पशुपति आइरन इन्डस्ट्रिज, अन्नपूर्ण सोप एन्ड केमिकल र युनिभर्सल लेदरसहित ८ उद्योगले शुरु गरेको स्वच्छ उत्पादन कार्यक्रममा यो वर्ष थप ९ वटा उद्योग समावेश भई १७ पुगेको छ।

१० मे २००२ देखि लागू भएको दोस्रो चरणको कार्यक्रमअन्तर्गत बाबा पेपर मिल, नेपाल टेनिङ, युनाइटेड टिचानरिज, पायनियर टेनिङ, कमला रोलिङ, बाबा जुट उद्योग, सफ्ट डिस्पोजेबल, नारायण भेजिटेबल र पशुपति पेन्ट्स रहेका छन्। ६ महिने चक्रीय अवस्था हुने यस प्रणालीमा उद्योगको प्रकृतिअनुसार १ देखि २ लाखसम्म खर्च हुने बताइन्छ। यसबाट फाइदा हुने देखेर उद्योगीहरू आकर्षित भइरहेका छन्। विराटनगरमा नोवल डेरी सञ्चालन गर्ने धीरज श्रेष्ठ अर्को चरणको कार्यक्रमका लागि पालो पर्खिएर बसेको बताउँछन्। त्यो खर्च गरेबापत उद्योगीले गुणस्तरीय उत्पादन गर्न सक्ने भएकाले बढी फाइदा लिन सकिन्छ। हेटौंँडामा सो प्रक्रिया अपनाएर उत्पादन गरेका ३५ उद्योगले एक वर्षमा ३ करोड ६७ लाख रुपियाँ बचाउन सकेको इन्जिनियर शर्मा बताउँछन्।

यसबीच कोशी राजमार्गअन्तर्गत धरान-विराटनगर खण्डको प्रदूषण कम गराउने उद्देश्यले फिनल्याण्ड सरकारको सहयोगमा स्थानीय स्तरमा वातावरणीय व्यवस्थापन सुदृढीकरण आयोजना नामक ४ वर्षे कार्यक्रम गत वर्षको नोभेम्बरदेखि लागू भएको छ।

सुनसरी र मोरङका तीन नगरपालिका र सात गाविसमा सञ्चालन हुने उक्त आयोजनाले आफ्नो कार्य क्षेत्रभित्रका उद्योगहरूलाई प्रदूषणमुक्त गर्ने मुख्य उद्देश्य लिएको छ। एक-दुईवटा उद्योगमा क्लिनर प्रोडक्सनको पाइलट प्रोग्रामका लागि उद्योगीलाई तालिमका साथै आंशिक खर्च पनि उपलब्ध गराउने योजना रहेको कार्यक्रमका फिल्ड को-अर्डिनेटर उर्मिला श्रेष्ठले बताइन्। ♦